

# Czaja, Aleksander

---

"Objawienie i Oświecenie. Z dziejów  
libertynizmu w Polsce", Jerzy Snopek,  
Wrocław [etc.] 1986 : [recenzja]

---

Przegląd Historyczny 78/4, 797-800

---

1987

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Habsburgów ratować musiał znowu Wilhelm z Rożemberku, stając na czele delegacji cesarskiej na rokowania z Polską (s. 348—351, 353 n.).

W sumie czeski wielmoża zajmował w polityce Habsburgów wobec Polski stanowisko pokojowe, sprzeciwiając się awanturniczemu projektowi mogącemu doprowadzić do otwartego konfliktu między dwoma narodami. Dzięki niemu w dużej mierze wyraźnie obserwować można jeszcze w ostatnich dziesięcioleciach XVI wieku rozbieżność polityki habsburskiej i czeskiej.

Edycję „Żywotów” można uznać za wydawnictwo wzorowe. Poza kilkudziesięcioma stronami komentarzy i objaśnień, stanowiących w istocie podsumowanie dotychczasowego dorobku historiografii, opatrzył je Pánek bogatą bibliografią źródeł i literatury przedmiotu (s. 729—742), słowniczkiem szesnastowiecznych terminów, indeksem osób i nazw geograficznych. Wartość dzieła podnosi duża ilość ilustracji, map oraz tablice genealogiczne Rożemberków. Podkreślić należy znakomitą szatę edytorską, jakże odbijającą od zgrzebnosci wielu naszych wydawnictw źródłowych. Spory nakład (90 tys. egzemplarzy) rokuje, że znajdzie się ona także na półce niejednej biblioteki w Polsce.

Henryk Gmüterer

Jerzy S n o p e k, *Objawienie i Oświecenie. Z dziejów libertynizmu w Polsce. Studia z okresu Oświecenia*, Instytut Badań Literackich PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1986, s. 288.

Zjawisko libertynizmu jako postawy intelektualnej a jednocześnie stylu życia i obyczajowości, wiąże się ściśle z nurtem przemian światopoglądowych i społecznych w Europie XVII i XVIII wieku. Kierunek ten, którego tłem był rozkład starych, feudalnych struktur, zachwianie dotychczasowych autorytetów i powolny rozwój nowych stosunków społecznych, wywarł znaczny wpływ na kształtowanie się nowoczesnej umysłowości. Stanowił tendencję, która bardzo silnie zaznaczyła się w kulturze zachodnioeuropejskiej, oddziaływując niemal na każdą dziedzinę życia. Libertynizm najgłośniej i najśmiałej manifestował się we Francji. Tam też przejawiał się w formach najbogatszych ideowo i artystycznie.

Na ziemiach polskich w postaci ostrożnie wyrażanego sceptycyzmu religijnego występował już w XVII wieku. Ale ważnym składnikiem kultury narodowej stał się dopiero w epoce Oświecenia przyczyniając się w pewnym stopniu do jej powtórnej europeizacji. Był to okres ożywienia kontaktów ideowych z krajami Europy Zachodniej, zwłaszcza z Francją i Anglią. Wolnomyślnie postawy ogarnęły ludzi z różnych warstw: arystokrację, szlachtę, elitę intelektualną i duchową. W Polsce dotychczas nie prowadzono bardziej szczegółowych studiów nad libertynizmem. Niniejsza książka jest więc pionierska. Dostarcza ona wiedzy o zjawisku wciąż mało znanym, choć niewątpliwie ciekawym i godnym oddzielnych studiów.

Praca składa się z 6 rozdziałów. W rozdziale I „Uwagi wstępne”, J. S n o p e k wprowadza nas w rozważania terminologiczne. Libertynizm jest jego zdaniem zjawiskiem historycznym, występującym w wiekach od XVI do XIX i obejmującym wszelkie przejawy wyzwalań się jednostek spod ograniczeń doktryny chrześcijańskiej, a ściślej religii objawionej. Szczególnie bliskie wydają się być mu stanowisko wybitnego francuskiego badacza R. P i n t a r d a, według którego libertyni to ludzie dążący do wzniesienia się ponad bariery wyznaniowe, zwolennicy tolerancji, wierzący w możliwości poznawcze rozumu, walczący o warunki do nieskrępowanego rozwoju badań. Następnie autor omawia interpretację libertynizmu

w historiografii polskiej. Wskazuje na jej niespójność; stara się wyjaśnić powody zaniedbania tego problemu przez badaczy; interesująco ukazuje próby jego nobilitacji po roku 1945, czynione na podłożu ideologicznym. Na podkreślenie zasługuje wysoka ocena dzieła Władysława Smoleńskiego „Przezwrot umysłowy w Polsce wieku XVIII” (zwłaszcza rozdział zatytułowany „Sceptycyzm religijny”). Obok tego autor podniósł znaczenie badań Lucjana Siemieńskiego, Romana Pilata, Juliusza Wiktora Gomulickiego, Jana Kotta, Romana Kalety, Bogusława Leśnodorskiego, a zwłaszcza Janusza Tazbira.

W rozdziale II — „Inspiracje i tradycje”, Snopek daje wykład historii i znaczenia libertynizmu w kulturze krajów europejskich, przede wszystkim Italii (Marsyliusz z Padwy, P. Pomponazzi, G. Cardano), Francji (C. Vanini, Cyrano de Bergerac, P. Gassendi), Anglii, Niemiec, Austrii, jak również Węgier. Następnie autor naświetla dzieje libertynizmu w Polsce w okresie poprzedzającym Oświecenie, a więc już w wieku XVII. Omawia działalność dość zwartej grupy wolnomyślicieli skupionych wokół kaznodziej ewangelickiego Daniela Bilińskiego, wyrażających sceptyczny stosunek do religii oraz zajmujących postawę bliską doktrynie osiemnastowiecznych deistów. Autor twierdzi, że na nurt libertyński w tym czasie duży wpływ wywierał ruch ariański, a cechą dominującą owych XVII-wiecznych tradycji libertyńskich była recepcja epikureizmu (najczęściej w wersji Lukrecjusza). Rozdział ten kończy obszernie omówienie poezji Andrzeja Morsztyna, w której znaleźć można bogate akcenty libertyńskie. To ukazanie genealogii i dziejów zjawiska było konieczne, aby zorientować czytelnika w skali problemu. Wydobyto na jaw udział w ruchu libertyńskim krajów Europy Wschodniej — Czech, Słowacji, a zwłaszcza Węgier, którym autor poświęcił sporą część rozdziału.

W rozdziale III — „Literackie wzory postaw libertyńskich” — Snopek nakreślił wielostronny i wieloaspektowy obraz postaw libertyńskich w literaturze polskiego Oświecenia. Autor polemizuje z historykami, sprowadzającymi nurt libertyński jedynie do sfery nadużyć moralnych, erotyki i pornografii (J. Łojek). Przedstawia dowody świadczące o istnieniu w nim silnych akcentów filozoficznych i intelektualnych. Przekonująco argumentuje, że tendencje libertyńskie, nawet jeśli występowały w prymitywnej postaci bluźnierczego buntu czy plugawych wierszydeł, były ważnym składnikiem kultury Oświecenia. Przede wszystkim jednak Snopek dokonuje interesującego zabiegu metodologicznego. Przedstawia dziewięć modeli postawy libertyńskiej w twórczości literackiej polskiego Wieku Świata. Modele te określają różne warianty libertynizmu i są zaznaczone w podtytułach rozdziału. Autor podjął w ten sposób próbę charakterystyki ośrodków, w których powstały i kształtowały się postawy libertyńskie. Kryterium owych tytułowych odmian libertynizmu stanowiła pozycja społeczna wybranych postaci. Przeprowadzone studia doprowadziły autora do wniosku, iż wyrażają się one w następujących sytuacjach modelowych: libertynizm duchownego (Adam Naruszewicz), libertynizm szambelana (Stanisław Trembecki); libertynizm outsidera czyli reprezentanta nieformalnej grupy osób niezadowolonych ze swojego miejsca w hierarchii społecznej (Tomasz Kajetan Węgierski); libertynizm radykała (Jakub Jasiński); libertynizm arystokratów (Wojciech Mier, Stanisław Kostka Potocki, Stanisław Wodzicki, Wojciech Turski, Kazimierz Ustrzycki); libertynizm podróżnika (Jan Potocki, autor „Rękopisu znalezionej w Saragossie”); libertynizm akademików (erudycyjna, intelektualna odmiana zjawiska ukazana na przykładzie grupy uczonych krakowskich); libertynizm prowincjusza (Seweryn Klemens Radwański); libertynizm epigona (poezja Stanisława Starzyńskiego z I połowy XIX wieku).

Wspomnijmy, że autor zastrzega się, iż owe dziewięć wzorów postaw libertyńskich nie obejmuje całości zjawiska. Niewątpliwie rozdział ten przyniósł sporo

ciekawego materiału. Ale odnosi się wrażenie, że kryteria doboru owych sytuacji modelowych nie zostały dostatecznie wyjaśnione czytelnikowi. Nadto nie zawsze dowiaduje się on na ile były typowe (np. libertynizm podróżnika czy prowincjusza).

W rozdziale IV, zatytułowanym „Atmosfera libertyńska — jej wyznaczniki i zasięg”, J. Snopek pokazuje w kilku odmianach obraz libertyna jako bohatera rodzimych i obcych utworów literackich, znanych czytelnikom z przekładów. Wizerunki takie były przeważnie dziełem ludzi zwalczających libertynizm. Widzimy więc karykaturalnie ukazanych zarozumiałców i modnisiów (Fireyk z komedii Zabłockiego), różnych lekkoduchów i uwodzicieli (utwór markiza J. B. de Voyer d'Argenson „Niestalość w miłości czyli awantury markiza de Vaudreville”) oraz bluźnierców i niedowiarków (utwór J. Verneta „Filozof bez religii uważany w towarzystwie”). Postacie te satyrycznie przerysowane są krytykowane i piętnowane jako wzory fałszywe i „nienarodowe”.

Dalej autor próbuje zrekonstruować zasięg zainteresowań czytelniczych. Ukazuje rolę warszawskiego rynku księgarskiego w rozpowszechnianiu wolnomyślniej literatury zachodniej, głównie francuskiej. Autor stwierdza, że prawdziwa ekspansja tej literatury nastąpiła w okresie obrad Sejmu Czteroletniego, gdy rodził się nowy ustrój państwa. Świadczyłoby to o silnych związkach badanego problemu z procesami politycznymi. W kręgu atmosfery libertyńskiej widzimy m. in. postacie tak wybitne, jak H. Kołłątaj i S. Staszic. Według oceny autora — atmosfera libertyńska zataczała szerokie koła a ludzi, którzy ulegli jej oddziaływaniu było stosunkowo dużo. Autor podaje charakterystyki niektórych czołowych osobistości, znanych z kart historii: J. Chreptowicza, T. Mostowskiego, F. K. Branickiego i innych. Można by tu zgłosić uwagę, że zabrakło postaci tak barwnej i wyrazistej jak prymas G. Podoski, a może i samego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Ważnym źródłem autora są tu pamiętniki. Zawierają one dowody istnienia zjawiska, podają przykłady buntu przeciw nakazom dotychczasowej moralności, walki z przesadami, podważania instytucji małżeństwa, rozluźnienia erotycznego, kultu biologicznej witalności, atakowania religii objawionej i innych form manifestowania postawy libertyńskiej.

W ten sposób J. Snopek wykazał, że libertynizm jako nurt ideowo-obyczajowy wcale nie był błahym epizodem w dziejach polskiego Oświecenia. Przeciwnie, miał spory wpływ na ówczesne społeczeństwo, czego skutkiem było szerzenie się postawy zwiątpienia w sens moralności głoszonej przez Kościół. Nasuwa się jednak wątpliwość czy autor dostatecznie wyjaśnił wzajemne relacje między libertynami a ruchem antyklerykalnym. Dopiero po zbadaniu tego problemu otrzymamy prawdziwy obraz zjawiska.

W kolejnym V rozdziale książki — „W zwierciadle refutacji” J. Snopek podjął próbę spojrzenia na libertynizm poprzez ukazanie opinii negatywnych o nim, rozpowszechnianych w licznych utworach refutacyjnych. Ten swoisty rodzaj literatury politycznej był reakcją na szerzenie się tendencji wolnomyślicielskich. Mieszczą się tu głównie utwory pisane ręką duchownych. Ta rekonstrukcja postaw antylibertyńskich pozwala autorowi ukazać libertynizm na tle dziejów kultury umysłowej tej epoki, określić kierunki zmagania światopoglądowych. Wyjaśnwszy pewne kwestie terminologiczne, autor przechodzi do analizy problemów, które w tekstach antylibertyńskich stanowiły najczęściej przedmiot konfrontacji. Od strony metodologicznej rozdział ten jest więc próbą uogólnienia obszarów starć ideologicznych. Penetrując źródła J. Snopek dociera do pism mniej znanych.

Sam zestaw pozycji autorów znanych i anonimowych, wykorzystanych w badaniach obejmuje kilkadziesiąt pozycji.

Przeprowadzona przez autora analiza pism refutacyjnych przyniosła interesujące wyniki. Świadczą one, że libertynizm stanowił problem groźny dla religii i duchowieństwa, gdyż podważał stare wartości i dotychczasowe normy postępowania, tak silnie wówczas przeniknięte formami religijnymi. Wymagało to oczywiście polemiki. Stąd — jak wykazał autor — charakterystyczne dla twórczości religijnej epoki Oświecenia wystąpienia przeciwko niedowiarkom, sceptykom i libertynom.

Zakończenie pracy informuje o okresie schyłkowym libertynizmu, czyli jego dziejach po roku 1795 — po upadku państwa polskiego, kiedy to prąd ten wyczerpał się w swej krytyce chrześcijaństwa i stosunków społecznych. Wydaje się, że przydałoby się jeszcze syntetyczne przedstawienie całokształtu zjawiska, zbilansowanie wyników badań, zwłaszcza, że recenzowana rozprawa nie należy do lektur łatwych.

Studium zostało napisane z punktu widzenia badacza dziejów literatury. Przyniosło to pewną, nieuniknioną jednostronność w ujęciu problemu. Autor za słabo podkreślił kontekst społeczno-polityczny zjawiska. Należało powiedzieć nieco więcej i bardziej wyraźnie o roli libertynizmu jako wyrazu buntu przeciw ówczesnym normom społecznym, prawnym, obyczajowym, krępującym rozwój jednostki, jako swego rodzaju narzędzia walki politycznej. Był on jednym z objawów narodzin nowego świata, początkiem walki o prawa człowieka. W tej dziedzinie czytelnik najbardziej odczuwa brak ocen i komentarzy. Nadto wydaje się, że autor niedostatecznie wyjaśnił oddziaływanie libertynizmu na szersze kręgi społeczeństwa. Niemniej liczne zagadnienia ukazane w recenzowanej książce mogą stanowić punkt wyjścia dla rozważań bardziej szczegółowych. W sumie stanowi on postęp w badaniach i wzbogaci naszą znajomość Wieku Światła. Praca wydana została w nakładzie 1000 egzemplarzy. Zawiera indeks nazwisk. Mankamentem jest brak bibliografii i ilustracji.

Aleksander Czaja

Zdzisław Janeczek, Henryk Kocój, *Śląsk a insurekcja kościuszkowska*, Śląski Instytut Naukowy, Katowice 1986, s. 274.

Książka niniejsza zasługuje na uwagę, gdyż mimo popularnego charakteru serii „Śląskie Epizody Historyczne” rości sobie prawo do miana dzieła naukowego. Sądząc z przypisów autorzy sięgnęli nie tylko do bogatej literatury omawiającej przygotowania i przebieg powstania 1794 r., ale również wykorzystali źródła archiwalne, prasę i pamiętniki. Wybrana bibliografia zamieszczona została na końcu książki.

Do pozycji tej podchodzi się z wielką nadzieją — że wyjaśniono tak mało znane powiązania ziemi śląskiej z Rzeczpospolitą w okresie jej odrodzenia moralnego i prób zapewnienia niezależności politycznej. Do tej pory, oprócz drobnych prac (wykorzystanych przez autorów) nikt jeszcze szerzej nie zajął się tym zagadnieniem. Jednak spotyka nas rozczarowanie.

Autorzy omawiając przygotowania do insurekcji przy każdej okazji akcentują drogi, którymi podróżowali emisariusze i wysłannicy sprzysiężenia krajowego oraz emigracji. Oczywiście chodzi tu o Śląsk. Ale przez Śląsk wiodła najkrótsza droga z Lipska i Drezna do kraju! Warte wyjaśnienia i zaznaczenia powodów byłoby, gdyby obustronni wysłańcy Śląsk omijali. Opisując połączenie się Kościuszki